

**Modernity between
Tradition and Post-
Modernism**

MODERNITATEA ÎNTRÉ TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

BOGDAN VOICU

Are the dichotomies modern – traditional and modern – postmodern relevant for the Romanian space of social values? Are the Romanians directing to a cultural postmodernity, as Western Europe seems to do, or the relevant process is that of modernization? Bringing theoretical and empirical evidences, the paper is arguing for the consistence of a traditional-modern-postmodern value axe instead of two distinct dimensions counting for modernization and, respectively, postmodernization.

Sociologia, în devenirea ei ca știință, a căutat din totdeauna să se legitimeze prin predicții asupra evoluției societății și prin propunerea de programe de corectare a eventualelor disfuncționalități implicate de aceste prognoze.

Până spre mijlocul secolului XX, atenția sociologiei schimbării sociale s-a concentrat asupra transformării colectivităților arhaice, tradiționaliste, în societățile moderne de astăzi. Modernizarea a fost asociată industrializării, urbanizării, raționalizării (și birocratizării), secularizării. Economicul, socialul, culturalul și politicul au fost privite ca evoluând împreună în această direcție. Transformarea celor patru sisteme a fost considerată în general drept evasi-simultană, indiferent de opțiunea pentru un determinism al economicului (Marx, Durkheim) sau culturalului (Weber) sau pentru interdependența celor patru sfere ale vieții sociale (Inglehart).

Ultimele decenii au readus în prim plan o întrebare veche: ce va fi după? Lumea vestică (vest-europeană și nord-americană) a fost luată drept punct de reper, model al evoluției. În acest spațiu, modernitatea era deja generalizată.

Ceea ce avea să vină a fost numit de unii post-industrialism (Bell), post-capitalism (Bendix) sau post-fordism (Lash și Urry). Accentul pe schimbarea modurilor de producție este evident în acest caz. O a doua școală, mai influentă, și-a definit predicația în termeni mai degrabă culturali. Societatea viitorului a fost etichetată drept post-modernă, iar latura economicului a fost redusă la consumerism (Baudrillard, Lyotard, Derrida etc.). Post-materialismul lui Inglehart se înscrie pe aceeași direcție, cu mențiunea că, în cazul explicației sale, latura economică are o pondere egală cu cea culturală.

Articolul de față face parte dintr-un studiu mai larg despre tradiționalism, modernitate și post-modernitate, pe care încearcă să îl prezinte. Perspectiva abordării nu este una procesuală, ci ține de statica socială: obiectivul este descrierea unui singur moment în timp, chiar dacă multe dintre explicații fac apel la procese sociale. Întrebarea pe care o pun este simplă: se îndreaptă românilor către o societate post-modernă – din punct de vedere cultural – sau aceasta reprezintă doar o realitate specifică altor culturi?

România este fără discuție o societate industrializată, relativ urbanizată, secularizarea este relativ puternică la nivelul practicii și în spațiul public¹, raționalizarea – de asemenea. Securitatea economică a fost în anii '60-'70 relativ puternică. Totuși, declinul economic contemporan afectează securitatea existențială (scade nivelul de trai), punând sub semnul întrebării unul dintre factorii care stimulează modernitatea culturală². Pe de altă parte, comunismul, deși în mare proiect modernizator, a condus la dezagregarea societății civile, aceasta repliindu-se în dezvoltarea de rețele sociale închise, cu slabe canale de comunicare între ele. Ordinea socială a fost intemeiată mai degrabă pe „teama instituțională”, decât pe încrederea în puterea raționalizatoare a științei (vezi Dumitru Sandu, 1999, p. 29). Să fie atunci românilor mai degrabă tradiționaliști sau moderniști?

Europa de Vest devine, așa cum argumentează Inglehart, din ce în ce mai post-materialistă. România își propune ca obiectiv prioritar „revenirea în Europa”, atât din punct de vedere economic și politic, cât și social și cultural. Să fie oare românilor dispuși să preia modele comportamentale și patternuri valorice post-moderne, ca și consecință a unei tentative de sincronism, ca încercare de a arde etapele?

Multe dintre studiile calitative din ultimii ani publicate în literatura sociologică românească relevă evidențe ce sugerează axa tradiționalism-modernitate ca dihotomie fundamentală cel puțin pentru spațiul rural românesc³. Pe de altă parte,

cel puțin elita intelectuală propune discuției publice integrarea nu numai în structurile economice și politice europene, ci totodată în cele culturale. Trendul post-modern vest-european poate afecta nu numai elita, dar fiind consumul mediatic relativ ridicat din România marilor orașe. Să conducă aceasta către dispariții culturale importante între spațiile rurale și cele urbane?

Ipoteza mea este că, atât tradiționalismul și post-modernismul, dar mai ales modernismul pot fi regăsite în spațiul românesc ca patternuri culturale bine structurate. Cele trei orientări majore caracterizează procesele universale ale modernizării și postmodernizării. Provocările ultimilor decenii adaugă o dimensiune importantă pentru schimbările culturale din spațiul românesc, și anume cea care opune încrederea și participarea opiniunii pentru atomizarea societății și închiderea grupurilor sociale.

Obiectivul seriei de articole pe care o propun este acela de a explora teoretic și empiric acest spațiu valoric, căutând să îl precizez. Pentru început însă, atenția mea se concentrează asupra modului de măsurare a acestor orientări valorice. Acesta este și scopul central al acestui prim articol. Structura textului respectă acest scop: prezint mai întâi principalele abordări ale modernismului și post-modernismului, propunând și o sinteză proprie. Argumentez apoi asupra consistenței unei axe valorice tradiționalism-modernitate-postmodernism, în contrast cu existența a două dimensiuni distințe: o axă a modernismului și o altă a post-modernității. În fine, mă concentrez asupra modurilor de măsurare propuse în literatură acumulată pe această tematică și caut să propun un model de măsurare a tradiționalismului, modernității și postmodernității argumentând și asupra adevărării unei astfel de analize în cazul României. Abordarea teoretică este susținută de și în același timp susține evidențe empirice produse printr-o cercetare recentă asupra valorilor.

MODERNITATEA ÎNTRE TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

O istorie a umanității

Simplificând istoria umanității în încercarea de a identifica o singură dimensiune relevantă, un observator extraterestru ar putea fi tentat să reducă întreaga evoluție a organizării sociale la istoria modurilor de schimb. Karl Polanyi sugera, o astfel de posibilitate: darului i s-a adăugat schimbul, mai întâi cel în natură, apoi cel monetar, pentru ca apoi redistribuirea să apară și ea, revoluționând întreaga societate. Istoria umanității ar putea fi astfel marcată de succesiunea apariției și dezvoltării modurilor de schimb, principalele ere istorice fiind caracterizate de răspândirea majoritară a unui tip de schimb sau a altuia.

Observat de undeva din spațiul cosmic, Pământul ar evoluă precum în jocurile pe calculator: imaginea sa ar fi mai întâi o mulțime de puncte nemîșcate, corespunzând gospodăriilor (triburilor) autarhice. Apoi, între unele dintre aceste puncte, ar apărea niște fluxuri luminoase unidirectionate, repetându-se la intervale regulate de timp, când intr-o direcție când în alta. Trecerea de la dar la schimb ar putea fi marcată de multiplicarea acestor fluxuri, transmisia între două puncte realizându-se acum pe două „fire”, direcționate în sensuri opuse. Înlocuirea dominației trocului cu cea a schimbului de piață (monetar), ar implica organizarea rețelelor de schimb (a fluxurilor luminoase) în jurul unor puncte mai luminoase, fluxurile dinspre și înspre acestea fiind mult mai intense. În fine, o ultimă schimbare ar aduce după sine apariția unor cerculete extrem de bine luminate către și dinspre care ar exista fluxuri legându-le de toate celelalte puncte dintr-un spațiu geografic mai însemnat: punctele care intră în rețele de fluxuri extrem de intense trimit mai multe impulsuri către cerculetele din spațiul lor geografic și primesc în schimb mai puține; punctele rămase mai în afara fluxurilor luminoase, primesc impulsuri însemnate dinspre cerculete și trimit mai puține semnale către acestea. Aceasta ar fi redistri-

buirea în lumea de astăzi, dominând organizarea socială modernă.

O astfel de istorie nu poate însă rămâne de sine stătătoare. O mulțime de întrebări se ridică: ce a determinat evoluția modurilor de schimb? Să fie progresul tehnic sau schimbarea mentalităților? Sau schimbarea modurilor de schimb dominantă să fi fost la originea tuturor celorlalte transformări?

Problema întărietății unuia sau altuia dintre aceste construcțe seamănă izbiitor cu chestiunea oului și a găinii. La o scară mai largă, problema poate fi reformulată în termenii opoziției între cultură și economie⁴. Căutând în general să rezolve această dilemă, sociologii au propus în principal trei soluții: Marx a invocat primatul economicului asupra socialului și culturalului, în binecunoscuta sa teorie despre determinismul relațiilor de producție asupra structurii sociale și a ideologiilor. Weber s-a plasat pe o poziție opusă, argumentând asupra influenței valorilor culturii protestante asupra dezvoltării modului de producție capitalist. În fine, Parsons a rezolvat problema într-un mod original, sugerând evoluția simultană a modurilor de producție și schimb, a organizării sociale, a relațiilor sociale și a valorilor și credințelor. Toate acestea se modifică împreună, fiind interrelaționate, ca părți inseparabile ale aceluiași întreg: sistemul social al acțiunii⁵. Într-o abordare mai recentă, Inglehart (1998) se plasează pe o poziție similară cu cea a lui Parsons, argumentând asupra interdependenței între economic, politic și cultural. Inglehart prezintă argumente empirice convingătoare asupra influenței schimbărilor din fiecare dintre sisteme asupra celorlalte.

Tabelul 1 sintetizează principalele abordări ale trecerii dinspre societățile arhaice spre cele contemporane. Emile Durkheim (1893) a sesizat că societățile arhaice, în dezvoltarea lor au trecut de la preponderența modurilor de producție axate pe activități nespecializate, în care toți cei care le practicau performau roluri similare, către generalizarea unor activități complexe, puternic specializează pe segmente

Tabelul 1

Evoluția în timp a celor patru subsisteme ale sistemului social al acțiunii

Economic <i>(Moduri de producție/schimb)</i>	Politic <i>(Scopul organizării sociale)</i>	Comunitatea (Social) <i>(Integrare)</i>	Socio-cultural (Cultural) <i>(Menținerea structurilor latente)</i>
Nespecializat, neprelucrat / dar, troc	Securitate (socială, a speciei)	Solidaritate mecanică	
Puternic specializate (diviziunea muncii)/ moneda, schimb de piață	Securitate (individuală)	Solidaritate organică	Tradiționalism
Industrializare/ Redistribuire, Piață	Bunăstare socială	Solidaritate socială (cetățenie socială)	Modernism
Computerizare, consumerism	Autorealizare, autoexprimare (bunăstare individuală)	Acceptarea diferențelor (solidaritate diferențială)	Post-modernism

ale producției. Polanyi, dar și Simmel, insistă asupra apariției schimbului propriu-zis, reglementat de legile pieței și reglat de apariția monedei care devine principalul mijloc de schimb. La nivel social, solidaritatea organică ia locul celei mecanice, impunând noi moduri de organizare și integrare: tribul începe să își piardă din importanță în fața familiei extinse. Nu supraviețuirea este ceea ce primează, ci cea a indivizilor și grupurilor restrâns. Necesitatea asigurării unei securități sporite contribuie în cele din urmă (alături de alți factori) la apariția statului.

Analizând evoluția modurilor de producție, Daniel Bell plasează industrialismul în centrul schimbărilor din societate umană (1976, p. xii). Economia pre-industrială era una predominant extractivă, bazată pe agricultură, pescuit, cherestea și alte resurse naturale precum gazele naturale și petrolul. Industrializarea a impus o economie axată predominant pe prelucrarea materiilor prime și pe producția de serie. Post-industrialismul a mutat accentul pe tehnologia informației, cu accent pe telecomunicații și computere.

Modernitatea aduce cu sine generalizarea familiei nucleare, industrializarea, primatul statului națiune. Obiectivul politic nu mai este simpla asigurare a securității indivizilor, ci furnizarea unui nivel satisfăcător de bunăstare pentru

întreaga societate. Așa cum notează T.H. Marshall, accentul se mută de pe simpla cetățenie pe cetățenia socială, cu drepturile asociate, și în primul rând cu cel la protecție socială. Statul devine un prieten al individului, fiind, prin raționalitatea sa asigurată de o birocrație formată din experți, singurul administrator capabil al avuției colectivității. El asigură formarea bunurilor comune și rezolvă disfuncțiile pieței. Redistribuirea se adaugă schimbului de piață, așa cum observă Karl Polanyi.

Asigurarea nevoilor de bază (în termenii lui Maslow) face ca indivizi să fie mai interesati de trebuințe de un nivel mai înalt, tinzând spre autorealizare. Accentul cade pe diferență și pe acceptarea celuilalt. Egalitatea de șanse este redefinită ca optimizarea șanselor individuale de autorealizare. Statul, ca principal instrument al furnizării bunăstării, începe din nou să fie privit ca un inamic, ca un administrator neficac prin normativitatea sa. Obiectivul organizării sociale este furnizarea bunurilor comune, dar mai ales a celor specifice pentru satisfacerea nevoilor considerate acum fundamentale. Specificitatea este determinată însă prin identități culturale, astfel că descentralizarea apare ca un obiectiv fundamental (Leonard, 1997, p.163-164). Activitatea economică este dominată de automatizare și computerizare, accentul căzând pe producția de cunoștințe. Struc-

MODERNITATEA ÎNTRE TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

tura socială se modifică și ea: nivelul de educație crește, iar indivizii sunt ocupati predominant în sectorul serviciilor și în cel al producției de cunoaștere.

La nivel cultural, toate aceste schimbări se reflectă în schimbarea raporturilor între răspândirea a trei patternuri valorice esențiale: tradiționalismul, modernismul și postmodernismul. Ele constituie punctul central de interes al demersului de față. Se impune aşadar analiza lor separată.

Modernitate și Tradiționalism

Modernitatea, ca și caracteristică culturală, a fost multă vreme în centrul atenției sociologiei și celorlalte științe sociale. Nu mi-am propus aici să trec în revistă întreaga literatură, bogată, ce analizează fenomenul. Voi sublinia în această secțiune principalele caracteristici ale modernității, așa cum le-a surprins Alex Inkeles. De altfel, sinteza lui Inkeles reprezintă principalul punct de referință în majoritatea abordărilor ulterioare.

Inkeles își intemeiază abordarea pe analiza atentă a principalelor teorii ale modernizării, dar și pe studiul datelor empirice provenite din cercetări multinaționale, argumentând asupra universalității tendinței spre modernizare.

Omul modern, arată Inkeles, este în primul rând *deschis la schimbare*, preferând adeseori căi noi de a face lucrurile. Aceasta presupune și o tendință de acceptare a riscului. Modernitatea implică creșterea independenței față de autoritatea tradiției. Noile drumuri sunt alese „rațional”, prin apelul la o autoritate aleasă (lideri politici sau sindicali) sau la una epistemică. Credința în eficacitatea științei și a medicinei implică respingerea fatalismului și abandonismului ca strategii de viață. Investirea în educație se impune ca obiectiv major al oamenilor moderni. Consumul cultural, dorința de a fi informat se înscriu pe aceeași dimensiune. Planifi-

carea joacă și ea un rol important în strategia generală de succes. În fine, omul modern este unul activ, responsabil, caracterizat de un nivel ridicat al *participării* la viața socială și politică. Societățile moderne se caracterizează mai degrabă prin culturi politice participative, în termenii lui Almond și Verba.

Tradiționalismul în schimb este caracterizat prin culturi politice parohiale sau dependente. Indivizii preferă „cările bătute”, modurile obișnuite de a face. Tradiționalistul este mai puțin predispus la asumarea riscului și preferă autoritatea bisericii și cea a statusului moștenit. Lipsesc interesul pentru planificare și raționalizare. Birocracia este puțin dezvoltată.

Pentru Inglehart (1997, p. 27), tradiționalismul a apărut ca o necesitate legată de apariția statului. Aceasta a descurajat mobilitatea socială, impunând accentuarea cutumelor și obiceiurilor, a obligațiilor față de comunitate și a normelor religioase puternice. O dată cu acumularea economică, inovația și individualismul au început să primeze în față regulile tradiționale ale respectului ierarhic și obligațiilor comunitar-religioase. Siguranța unei vieți predeterminate a dispărut odată cu secularizarea normelor sociale, indivizii începând să fie expuși incertitudinii axiologice.

În fapt, așa cum arată Giddens, „modernitatea este o cultură a riscului” (1991, p. 3). Ea reprezintă o „ordine post-traditională”, dar nu una în care „siguranța tradițiilor și obiceiurilor a fost înlocuită cu certitudinea cunoașterii raționale”.

Analizând determinanții modernizării, Inkeles (1996, p. 575) observă că modernitatea culturală apare ca o consecință a socializării individului. Pe de o parte este socializarea primară, cu accent pe educație. Cu cât indivizii sunt mai instruiți, observă Inkeles, cu atât ei sunt mai predispuși către modernism. Însă, „nu cunoștințele învățate în școală, ci orientarea generală (...), modul de organizare (...) însușit” sunt cele ce determină orientările moderniste. Pe de altă parte, o influență importantă o are și socializarea târzie: angajarea în întreprinderi moderne este

strâns corelată cu modernitatea individuală. Cu alte cuvinte, socializarea primară și mediul în care individul evoluează își pun amprenta pe orientarea sa tradiționalistă sau modernistă.

Postmodernitatea

Pentru Daniel Bell, în societatea pre-industrială, munca (viața) reprezintă un joc împotriva naturii. Societatea industrială, modernă a făcut ca munca să devină un joc împotriva naturii fabricate. În fine, post-industrialismul schimbă complet accelele, munca constituind un joc între persoane care învață unele de la altele.

Accentul cade acum pe diferențe, pe acceptarea celuilalt, pe toleranță. Toate acestea într-un mediu în care valoarea fundamentală a vieții o reprezintă auto-exprimarea. Așa cum remarcă John Gibbins și Bo Reimer (1994), postmodernismul presupune întâi de toate interesul pentru nevoi de tip superior. Expresivismul și realizarea propriului stil de viață sunt trăsăturile omului postmodern.

Spre deosebire de modernism, concept bine închegat din punct de vedere al conținutului, postmodernismul se află încă în fază embrionară, de definire a sa. Așa cum remarcă Inglehart, „termenul are astăzi atâtea sensuri, încât nu mai indică aproape nimic” (1997, p. 12). Cu toate acestea, forța simbolică a etichetei este suficient de puternică pentru a-l determina pe Inglehart să își numească teoria asupra schimbării sociale drept teorie a postmodernizării.

Dincolo de diversitatea care caracterizează abordările postmodernității, câteva linii comune ies în evidență. Este vorba despre acceptarea diversității, accentuarea identităților culturale, creșterea spectaculoasă a consumului cultural și investirii în educație, precum și respingerea autorității birocratice a statului în favoarea mutării responsabilității la nivelul autoritatii locale și chiar a unor asociații non-guvernamentale.

Explicațiile trecerii de la modernism către post-modernism converg și ele către un model comun. Se argumentează asupra faptului că schimbările ce au caracterizat procesul de modernizare și-au atins limitele, impunând regăndirea întregului sistem social. Este, în fapt, o modificare a factorilor de risc: de la lupta pentru asigurarea securității materiale se trece la încercarea de rezolvare a incertitudinilor axiologice. În plan cultural, așa cum notează Inglehart, postmodernizarea are în centrul său schimbarea de la orientări materialiste spre orientări post-materialiste.

Ipoteza socializării este una dintre cele două asumții ale lui Inglehart în explicația pe care o furnizează: valorile de bază ale unui individ reflectă condițiile în care acesta a crescut și și-a dezvoltat personalitatea. Individii socializați în medii securizate, în care nevoile lor de bază (în termeni de hrană, locuire, securitate) au fost îndeplinite, vor fi mai preocupati de satisfacerea unor nevoi superioare precum auto-realizarea. Cei care, ca și copii, au trăit în medii socio-economice afectate de subdezvoltare și foame, în condiții de nesiguranță socială, vor fi preocupati mai întâi de toate să își satisfacă nevoia de hrană și alte trebuințe de bază.

Cea de-a doua ipoteză cheie care stă la baza teoriei lui Inglehart este cea a rarității. Similară principiului diminuării utilității marginale din economie, *ipoteza rarității* susține faptul că prioritățile individului în selecția nevoilor de bază reflectă mediul socio-economic în care acesta evoluează: el va acorda o mare importanță acelor bunuri care se găsesc relativ rar pe piață (1998, p. 33).

Traditionalism – Modernism – Postmodernism: o axă valorică?

Conceptul de valoare este utilizat în sociologie în legătură cu norme, obiceiuri, maniere, ideologii (van Deth și

MODERNITATEA ÎNTRE TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

Scarborough, 1994, p. 21). Fără a constitui moduri de acțiune, ele reprezintă principiile care stau în spatele acțiunilor, comportamentelor, atitudinilor. Valorile nu pot fi observate direct și se constituie în concepții ale dezirabilului. Valorile sunt de natură socială, fiind determinate de mediul în care individul a fost socializat și de cel în care evoluează. Ele nu determină direct atitudinile. Un set de atitudini este explicat de mai multe „concepții asupra dezirabilului”. Toate aceste concepții se grupează în orientări de valoare (Jan van Deth și Elinor Scarborough, 1994, p. 42).

Tradiționalismul, modernismul și postmodernismul reprezintă astfel de orientări de valoare. Ele se comportă ca realități latente ce guvernează modul în care indivizi se raportează la mediul social.

Întrebarea care se ridică este dacă

aceste trei orientări valorice reflectă un continuum, constituindu-se ca puncte pe o singură dimensiune sau dacă se grupează în perechi pe două dimensiuni distincte: axa modernizării și cea a postmodernizării.

Explicația apariției și dezvoltării fiecăreia dintre aceste trei complexe valorice este similară: Inkeles, Giddens sau Ingelhart au insistat asupra rolului socializării în formarea modernismului și/ sau postmodernismului.

Elementele componente ale proceselor de modernizare și postmodernizare sunt similare (vezi tabelul 2). Elementele de continuitate vizează individualizarea, secularizarea și investiția din ce în ce mai ridicată în capitalul educațional. Diferențele sunt mutarea accentului de pe raționalitatea statului burocratic pe cea a sistemelor expert comunitare, cele mai în-

Tabelul 2

Procesele modernizării și postmodernizării culturale

Orientări în ceea ce privește ...	PROCESE	
	MODERNIZARE	POSTMODERNIZARE
Raportul individ - colectivitate	Dezvoltare economică și comunitară	Dezvoltare individuală Afirmarea identităților sociale
	Dispariția colectivităților închise	
	Individualizare	Individualizare
Raportul între normele tradiționale și religioase și cele raționale	Secularizare	Secularizare Emergența noilor mișcări religioase
	Încredere în legitimitatea științei și tehnicii	Încredere (moderată) în legitimitatea științei și tehnicii
Valori familiale	Emergența orientărilor legate de nuclearizarea familiei	Acceptarea ca normale a unor noi forme familiale și norme sexuale: familiile monoparentale, homosexuale etc.
Organizarea socială (statul)	Birocratizare, centralizare	Descentralizare, privatizarea serviciilor sociale
Principii ce guvernează strategiile de viață	Prioritate acordată creșterii economice	Prioritate acordată auto-realizării și auto-exprimării
	Planificare	Planificare & Hedonism
Raportarea la celălalt	Normativitate	Acceptarea diferențelor, toleranță Încredere în ceilalți
Prioritatea acordată diferitelor resurse	Investiții în capital educațional	Investiții în capital educațional, consum cultural ridicat
	Utilizarea capitalului social, participare la viața politică și socială	Participare în societatea civilă, declinul vieții politice

măsură să identifice nevoile specifice ale unui spațiu social sau geografic. Statul își pierde astfel din atribuții în favoarea autorităților locale și organizațiilor nonguvernamentale.

Schimbarea accentului de pe dezvoltare economică (siguranță materială) pe auto-exprimare și calitatea vieții nu reprezintă o modificare fundamentală între cele două procese, ci dimpotrivă, probează continuitatea firească dintre ele.

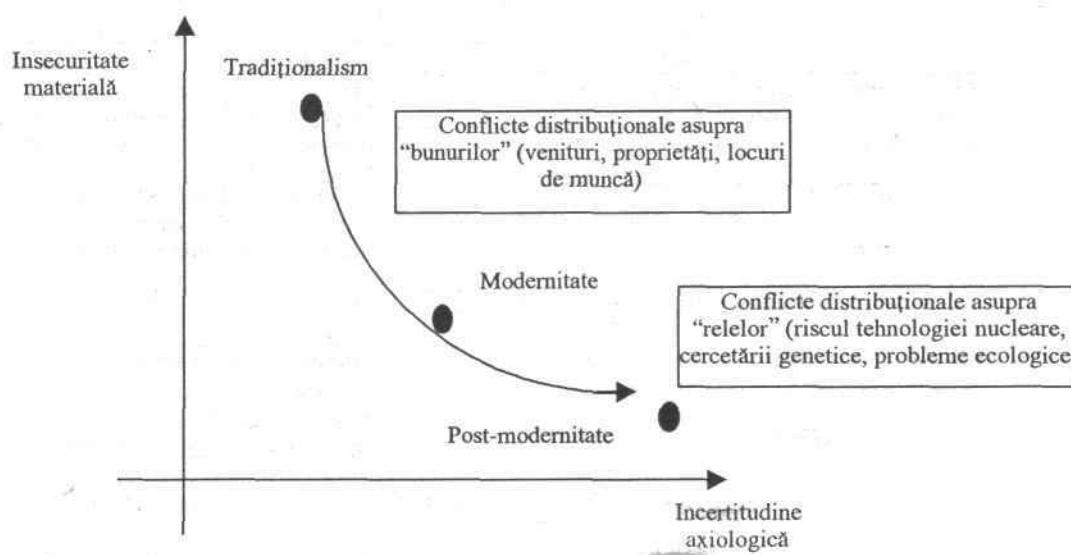
Ulrich Beck⁶ arată că trecerea de la tradiționalism la modernitate presupune o schimbare în modul de percepere al riscurilor la care sunt expuși indivizii. Se trece astfel de la o societate caracterizată prin insecuritate materială la una în care această problemă este rezolvată, însă incertitudinea axiologică crește. Conflictele distribuționale asupra „bunurilor” (proprietație, venit, locuri de muncă) se transformă în conflicte distribuționale asupra „relelor” (riscul tehnologiei nucleare, al cercetării genetice, amenințări ecologice). Reprezен-

tând toate acestea într-un mod grafic (vezi figura 1), aş nota faptul că schimbarea descrisă de Beck este mai largă, definind un trend în care modernitatea nu reprezintă decât un punct pe o posibilă curbă de stabilitate. Mai mult, post-modernitatea poate să nu reprezinte decât tot un punct oarecare și nu capătul evoluției.

Practic, modernizarea marchează reducerea incertitudinii existențiale (materiale). Aceasta se realizează prin prioritățea acordată dezvoltării economice. O dată ce pragul critic este depășit, procesul continuă, însă ritmul este mai lent dată fiind preocuparea sporită pentru satisfacerea nevoilor legate de autorealizare. Apariția acestei preocupări este influențată însă de asigurarea securității materiale. Ritmul dezvoltării economice, așa cum sugerează și Inglehart (1995, 1997), determină și este determinat de măsura în care indivizii acordă prioritate trebuințelor superioare.

Figura 1

Schimbare socială și riscuri asociate

MODERNITATEA ÎNTRE TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

Tradiționalismul, modernismul și postmodernismul par a fi fațete ale aceluiași tip de orientare valorică mai largă. Problema este cea a necoliniarității dintre cele trei puncte (tipuri ideale de orientări valorice). În termeni matematici, putem spune că tradiționalismul, modernismul și postmodernismul sunt puncte coplanare, dar unindu-le nu obținem o dreaptă, ci o curbă. Dacă unele dintre procesele ce determină structurarea acestor orientări sunt similare, altele provoacă deplasări ale conceptelor în aşa fel încât dreapta pe care o definesc devine o curbă.

Modele de măsurare

Opțiunile metodologice de analiză empirică reflectă această situație: Gibbins și Reimer (1994) folosesc în analiza lor asupra postmodernismului doi indici prin care încearcă să îl măsoare: postmodernismul umanist și postmodernismul instrumentalist. Dumitru Sandu (1996), propune doi factori, unul indicând orientările tradiționaliste, celălalt pe cele moderne. Ronald Inglehart și Paul Abramson (1995, 1997, 1998) propun tot doi factori: unul dintre ei opune la cele două capete ale dimensiunii descrise orientările către modele tradiționale de autoritate și autoritatea secular-rationala; al doilea factor reflectă raportul între prioritatea acordată trebuințelor de supraviețuire și securitate față de cea acordată nevoilor superioare, de auto-exprimare și auto-realizare. Cei doi factori sunt practic cei care identifică cele două aspecte de continuitate: secularizarea și mutația de la materialism spre postmaterialism. Altfel spus, primul surprinde mai degrabă procesul de modernizare, iar al doilea pe cel de postmodernizare.

Din păcate nici unul dintre aceste modele nu permite surprinderea la nivel individual a poziției pe axa tradiționalism-modernism-postmodernism (TMP). Modul de construcție a indicilor în cele trei cazuri fie nu este foarte satisfăcător din punct de vedere al completitudinii, fie nu

este adekvat analizei la nivel individual.

Modelul lui Inglehart (1995, 1997), proiectat pentru analize la nivel agregat (național) nu se pretează analizei la nivel individual. Multe dintre cele 47 de variabile a căror variație este explicată prin analiza factorială reprezintă agregări de variabile fictive (*dummy*). La nivel național ele se constituie în variabile continue, însă la nivel individual rămân variabile *dummy*, nefăcând altceva decât să împartă eșantionul în numeroase subeșantioane, împiedicând astfel orice inferență statistică.

Loek Halman și Ruud de Moore (1994), citează analize similare realizate de diversi alți autori. Însă, ca și în cazul lui Inglehart, toate acestea nu oferă soluții pentru analiza valorilor la nivel microsocial.

Alex Inkeles, analizând modernitatea și tradiționalismul, recurge și el la construirea unor axe surprinzând aceste valori latente extrem de generale. Metoda utilizată este tot analiza factorială, derulată însă la nivel individual. Problema rămâne însă cea a analizei exclusive a orientărilor moderne și tradiționaliste.

Atât Inglehart, cât și Inkeles utilizează în analizele lor un număr important de indicatori ai orientărilor valorice. Analiza factorială le permite reducerea spațiului dimensiunilor în cauză la esențialul său. Inglehart identifică astfel postmaterialismul ca fiind element cheie și indicator suficient de puternic pentru postmodernitate, în timp ce Inkeles identifică și el un factor de „modernitate generală” pentru a căruia măsurare este nevoie doar de o baterie de 12 itemi.

Ca și în cazul lui Inkeles, modelul propus de Dumitru Sandu (1996), prezintă neajunsul de a identifica doar factori legați de modernizare, postmodernizarea neintrănd în discuție în cazul analizei sale. În plus, factorul de tradiționalism și cel de modernitate rezultă din analize separate, neconstituindu-se în axe ortogonale ale aceluiași spațiu.

În mod similar, Gibbins și Reimer (1994) își propun să descrie doar orientarea postmodernă. Mai mult aceștia reduc această orientare la două dimensiuni consi-

derate cheie: expresivismul și umanismul sau instrumentalismul în funcție de abordare (Gibbins și Reimer distingând două tipuri de postmodernism: hedonist și orientat către viitor). Practic cei doi, insistând asupra diferențelor dintre teoriile postmodernității culturale, identifică două tipuri de postmodernism: primul se înscrie în linia lui Inglehart și pune accentul pe auto-realizare și planificare. Al doilea aduce în prim plan auto-exprimarea și hedonismul. Ambele curente au în comun, între altele, acceptarea diferențelor și toleranța. Putem însă considera auto-exprimarea ca fiind o formă de auto-realizare și invers (Gibbins și Reimer chiar fac acest lucru, deși nu explicit: definind expresivismul ca și dimensiune esențială pentru ambele tipuri de postmodernism, opțiunea metodologică implicită este ceea ce echivalenței menționate). Pe de altă parte, societatea postmodernă este, indiferent de perspectivă, una a diferențelor și a acceptării diferențelor, a toleranței și înțelegerii. Aceasta înseamnă că în surprinderea filonului postmodern comun nu are mare importanță opțiunea hedonistă sau pentru planificare. Un model comprehensiv ar trebui să facă totuși această distincție după precizarea axei TMP.

Tradiționalism, modernitate și postmodernitate culturală în România

Dintre abordările propuse mai sus, modelul cel mai dezvoltat rămâne – cu toate neajunsurile sale – cel al lui Inglehart. Ceea ce îmi propun în continuare este o încercare de adaptare a acestui model analizei la nivel micro (individual) în ceea ce privește orientările valorice ale societății românești contemporane.

Pentru aceasta îmi propun o analiză oarecum similară ca mijloace cu cea propusă de Inglehart: pornind de la baza de date EVS'99 pentru România⁷, utilizez analiza factorială pentru a explica variația

unui set de orientări valorice considerate drept ilustrative pentru cele două procese de schimbare socială universal valabile, conform autorului invocat. Validez apoi teoretic rezultatele empirice.

Diferențele în abordare sunt atât „tehnice”, cât și de natură teoretică, explicativă. În primul rând, aşa cum am arătat, modelul propus de Inglehart prezintă dezavantajul neadecvării la analiza la nivel individual, necesitând adaptarea. În acest sens, pentru fiecare dintre principalele orientări de valoare investigate am propus indicii distinții, adeseori calculați ca scoruri factoriale. În analiza factorială finală am căutat să explic variația acestor indicii, renunțând la introducerea directă ca variabile dependente a variabilelor manifeste ce caracterizează aceste orientări latente. Am realizat astfel o analiză factorială de nivelul doi⁸.

A doua diferență apare la nivel teoretic și provine din disimilaritățile în ceea ce privește modul de construcție pentru unele orientări valorice în spațiul cultural românesc și cel vest-european, diferențe implicate de explicația axată pe ipoteza socializării. Practic, istoria ultimilor 40-50 de ani diferă semnificativ din punct de vedere cultural între țările ex-comuniste și celelalte societăți. La nivelul valorilor religioase, al orientărilor față de stat și al celor față de femei, modelele de socializare sunt altele în estul decât în vestul Europei sau în America. Teoria lui Inglehart, în ciuda universalității sale, este o teorie care are ca punct de pornire universul cultural vestic. La nivelul analizei globale este logic ca tendințurile majore ale modernizării și postmodernizării să se mențină, indiferent de existența unor abateri de la model pentru câteva cazuri (țări) pe un număr totuși redus de dimensiuni (maxim 10 din cele aproape 50 analizate). Robustetea modelului permite acest lucru. Mutând însă analiza la nivel macro, și mai ales în unul dintre aceste cazuri care se abat de la regulă pentru orientările în cauză, modul de integrare al acestora în modelul explicativ se schimbă. Asupra acestor schimbări voi argumenta în mo-

MODERNITATEA ÎNTR-TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

mentul în care mă voi referi la fiecare dintre dimensiunile în cauză, în parte.

Rezultatele analizei factoriale sunt sintetizate în figura 2⁹. Primele trei componente extrase explică 37% din variația totală. Cifra este mică în comparație cu cea raportată de Inglehart (primele două componente extrase explicau 51% din variație). Ea trebuie interpretată însă ținând cont de câteva alte fapte. În primul rând este vorba de erorile care afectează măsurarea. Acestea se simt mult mai puternic în

cazul analizelor la nivel individual, în timp ce la nivel agregat tind să se compenseze. Se adaugă aici mărirea complexității spațiului analizat prin includerea variabilelor legate de planificare și de importanța acordată familiei. În fine, o a treia problemă este legată de numărul redus de cazuri: doar 826 de repondenți (72%) au răspunsuri valide pe toate dimensiunile analizate (pentru cei aproape 60 de itemi luati în analiză, care pot fi regăsiți în anexa 3).

Principalele trei componente ale spațiului valoric românesc

Figura 2

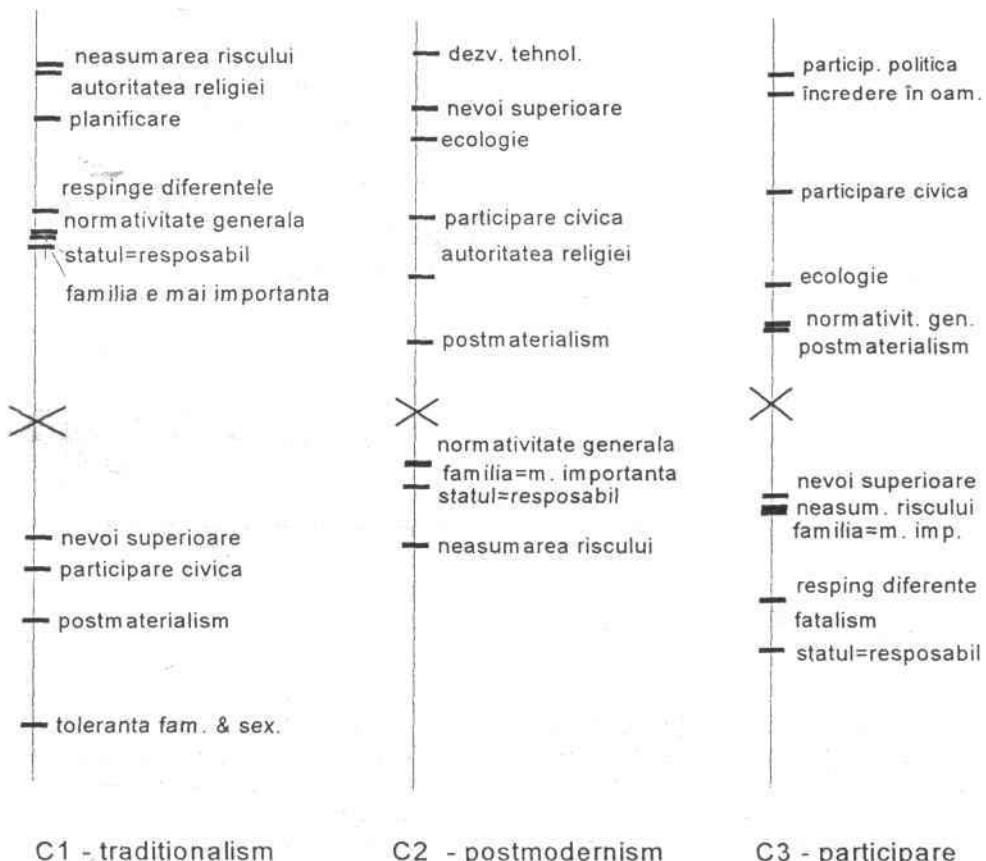
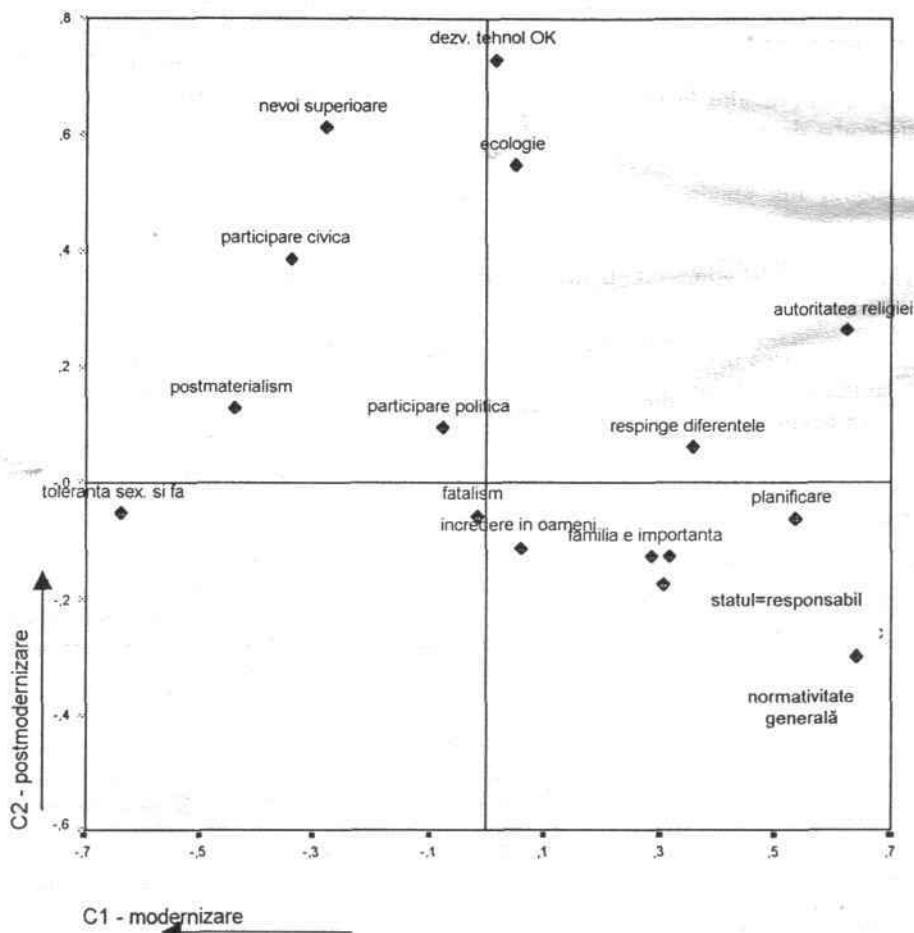

Figura prezintă primele trei componente obținute în urma analizei factoriale a spațiului valoric românesc. Analiza factorială este adekvată datelor empirice ($KMO=0,766$). Extractia a fost realizată prin metoda analizei componentelor principale. Variația totală explicată de cei trei factori $19\%+10\%+8\%=37\%$. Poziția indicatorilor în structura factorilor este dată de saturăriile asociate.

Figura 3

Principalele două componente ale analizei factoriale

Analizând comparativ rezultatele raportate de Inglehart pentru analiza internațională a valorilor legate de postmodernitate și cele prezentate în figura 2 se remarcă o primă diferență extrem de importantă: cele două componente extrase sunt inversate. Figura 3 pune mai bine în evidență acest lucru: prima componentă extrasă sugerează un factor al evitării riscului, intoleranței și a acceptării auto-

rității religiei. Statul primează în fața individului în ceea ce privește furnizarea bunăstării. Cea de-a doua dimensiune, mai puțin importantă ca pondere în explicarea variației totale este una a postmodernizării: creșterea importanței dezvoltării tehnologice, orientarea către nevoi superioare (timp liber și autorealizare), participarea civică și asumarea riscului ilustrează acest lucru.

MODERNITATEA ÎNTRÉ TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

Practic avem de-a face cu o axă a tradiționalismului, în timp ce cea de-a doua surprinde mai degrabă orientările postmoderne. Analiza lui Inglehart sugera în principiu aceleași două dimensiuni, numai că importanța lor relativă se află în raport invers: primă postmodernizarea.

Explicația constă probabil în specificul celor două analize: analiza comparativă a lui Inglehart se desfășura pornind de la date de intrare ilustrând spațiile valorice din 43 de țări. Patternul sesizat se referea la o schimbare culturală globală, în care nu toate societățile se aflau în același stadiu. Dacă țările vest-europene și nord-americane se plasau în cadrul „postmodernitate - modernitate” (aveau valori mari atât pe dimensiunea postmodernizării, cât și pe cea a modernizării), țările Europei Centrale și de Est defineau cadrul „modernitate - modernitate”¹⁰. În schimb, analiza prezentată în graficele de mai sus este realizată tocmai în una dintre țările încadrate în acest din urmă cadran, o societate în care socializarea târzie se realizează într-un mediu caracterizat de o ridicată nesiguranță socială, având efecte de frânare a postmodernizării și chiar de demodernizare în cazul unor dimensiuni.

Una dintre principalele probleme cu care s-au confruntat români după 1989, a fost cea a supraviețuirii și dezvoltării individuale într-un mediu caracterizat de o incertitudine ridicată. Societatea propusă de statul comunist impunea un set de norme extrem de precise, inflexible, statul utilizând frecvent și cu multă hotărâre forța de coerciție pentru a impune respectarea acestora. Evenimentele din decembrie 1989 au dus la disoluția acestui sistem normativ: au apărut noi moduri de viață, noi oportunități de dezvoltare, statul s-a implicat mult mai puțin în structurarea vieții sociale. Mai mult, au apărut o mulțime de partide și asociații civice, fiecare propunând principii și moduri specifice de organizare ale societății. Așa cum sugeră Cătălin Zamfir, „formularea de soluții alternative reprezintă o sursă importantă de incertitudine” (1990, p.46). În societatea românească, schimbarea a fost bruscă: de

la soluția unică a drumului către „societatea socialistă multilateral dezvoltată”, către puțzidea de partide apărute după Revoluție. Incertitudinea persistentă determină, în direcția explicației lui Inglehart, orientări valorice tradiționaliste: *individul încearcă să își reducă incertitudinea prin apelul la rețete deja verificate*. Tradiția spune în acest caz că statul este cel care ordonează și structurează viața socială¹¹. Biserică, ca realitate exterioară, se constituie și ea într-o posibilă soluție de răspuns la dilema devenită fundamentală: cum să stăpânești necunoscutul astfel încât să obții de la el și resursele necesare supraviețuirii. Preocuparea pentru nevoi superioare, dezvoltarea unor tehnologii care să contribuie la satisfacerea acestora, acceptarea principiului că fiecare grup își poate dezvolta stiluri distincte de viață devin întrebări secundare. Cu alte cuvinte, modernizarea primează în fața postmodernizării.

Revenind la figura 3, să notăm poziția aparent nefirească a opțiunii pentru planificare în nucleul orientării tradiționale. Orientarea către planificare este, aşa cum arată teoreticienii schimbării culturale¹², unul dintre aspectele raționalizării ce însoțește trecerea de la societățile tradiționale la cele moderne. În cazul societății românești, deja modernizate, planificarea modului de cheltuire a banilor constituie în primul rând o opțiune impusă de necesități legate de supraviețuire, în condițiile rarității resurselor¹³. Aceasta face ca prezența sa în nucleul de valori „tradiționaliste” să nu fie întâmplătoare.

Pentru dimensiunea postmodernizării, datele empirice indică faptul că opțiunea pentru planificare nu prezintă o importanță deosebită. De altfel, aşa cum sugerează Gibbins și Reimer, pot fi identificate două tipuri de postmoderniști (cum arătam mai devreme): instrumentaliști (pragmatici) și umaniști (hedoniști). Cu alte cuvinte, în societățile industriale avansate, în care dimensiunea postmodernizării este cea mai importantă, o a treia dimensiune ar putea surprinde tocmai această orientare către prezent (hedonistică) sau către viitor (planificarea). România nu se

află însă în această situație.

O două aparentă abatere de la teorie o reprezintă prezența indicatorului de toleranță familială și sexuală pe axa modernizării și nu pe cea a postmodernizării. Indicatorul explică acceptarea ca justificate a divorțului, avortului și relațiilor extraconjungale, ca și a homosexualității. Să notăm mai întâi că toate acestea erau formal înfierate de ordinea comunistă, ordine impusă prin tradiție, în cazul nostru. Să punctăm și faptul că, așa cum arată și Dumitru Sandu (1996), modernitatea culturală este în general asociată cu reformismul, cu orientarea pro-schimbare socială. Din acest punct de vedere, indicatorul în discuție se constituie și teoretic ca fiind mai degrabă un indicator al modernității.

Indicele de postmaterialism propus de Inglehart se referă în primul rând la orientarea valorică din plan politic, contrapunând libertatea cuvântului și participarea la decizia politică – pe de o parte, menținerii ordinii și luptei împotriva creșterii prețurilor – pe de alta. Primele două aspecte reprezintă și ele drepturi confiscate în perioada comunistă, astfel încât opoziția hotărâtă față de ele constituie o rupere de tradiție în sine. Astfel, indicele în cauză își găsește mai degrabă locul pe axa modernitate-traditionalism, decât pe cea a postmodernității, așa cum se întâmplă în societățile în care nu se realizează transformări structurale ale modului de organizare socială.

De altfel, celelalte orientări valorice care definesc mixul postmodern sunt orientări către satisfacerea de nevoi superioare: autoexprimare, preocuparea pentru protecția mediului și chiar participarea la viața socială. Attitudinea de asumare a riscului se înscrie în tendință firească a postmodernității (vezi figura 1). Respingerea normativității ca principiu existențial constituie un element al modelului de acceptare a diferențelor, o altă componentă a „postmodernității standard”, așa cum am prezentat-o teoretic.

Teoriile postmodernității converg în general în a argumenta asupra faptului că aceasta continuă procesul de secula-

rizare ce însotește trecerea de la tradiționalism la modernitate. Secularizarea se produce însă mai ales la nivelul practicii religioase, nu neapărat la nivelul credinței. Mai mult, postmodernitatea, ca lume a diferențelor, se manifestă prin existența unei mulțimi de mișcări și credințe religioase alternative la cele tradiționale. În aceste condiții, poziția religiozității pe axa postmodernității tinde să fie mai degrabă pozitivă, așa cum o probează și datele empirice.

Postmodernitatea presupune dezvoltarea de stiluri de viață proprii, independente de „normativitatea” societății tradiționale. În fapt, normalul devine diferitul, mai exact acceptarea acestuia. Individual este principalul responsabil pentru tot ceea ce se întâmplă cu sine. Aceasta ar impune o plasare a fatalismului în partea de jos a graficului din figura 3. Totuși, elementul dominant al structurării întregului spațiu valoric pe curba TMP – incertitudinea existențială – face ca liberul arbitru să nu fie asociat cu vreuna dintre principalele două componente ale acestui spațiu. Lipsa perceptuie de soluții pentru problemele societății este probabil unul dintre factorii care influențează mai puternic „fatalismul” individual decât orientarea postmodernă¹⁴.

De altfel, fatalismul este contracarat de oferirea de soluții prin participarea la construcția lor. A treia componentă extrasă prin analiza factorială este cea care confirmă acest punct de vedere. Această dimensiune este una a participării și încaderii. Este valorizată responsabilitatea individuală, fiind respins statul ca scut protector în fața provocărilor vieții. Stilurile de viață diferite sunt acceptate, însă rămâne rezerva distincției clare între bine și rău: participarea trebuie să aibă o întărire bine precizată, iar nevoile pe care le rezolvă sunt mai degrabă cele de bază.

Cele trei dimensiuni reflectă dilemele societății românești contemporane: opțiunea pentru menținerea sau schimbarea vechii ordinii sociale (axa modernizării); direcția de dezvoltare în următorii ani (axa postmodernizării); modul de realizare a

MODERNITATEA ÎNTRÉ TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

schimbării (axa participării). Determinismul social al valorilor individuale este evident, iar spațiul descris apare drept consistent.

Concluzii

Important este pentru moment să reținem faptul că tradiționalismul, modernismul și postmodernismul sunt repere ideatice ale spațiului valoric de oriunde. Formele pe care le imbracă ele prezintă evidente tendințe universale, dar sunt modelate în funcție de caracteristicile istorice ale societății în care sunt măsurate.

Mai mult, elementul de legătură central este incertitudinea, modul ei de structurare internă, raportul între latura sa materială și cea axiologică.

România nu se abate de la această regulă. Datele par a indica două dimensiuni puternice, consistente, ce descriu spațiul cultural: una este cea a modernizării, iar a doua sugerează postmodernizarea. Modul de rezolvare a incertitudinii este cel mai puternic asociat cu ambele dimensiuni. O a treia axă este impusă de „tranzitia” postcomunistă: cea a participării.

ANEXE

Anexa 1

Indicatorii folosiți în analiza factorială (EVS'99): descriere

BISERICA („autoritatea religiei”)

Indice al încrederii în faptul că biserică poate oferi soluții la problemele sociale și individuale. Calculat ca scor factorial. Explică variația itemilor v111-v114 (vezi anexa 3). Variația totală explicată de factor este 61% ($KMO=0,741$).

ECOLOG („ecologie”)

Indice al interesului pentru protejarea mediului, calculat ca indice aditiv din v8 și v9.

POSTMAT („postmaterialism”)

Indice al orientării postmaterialiste calculat pornind de la itemii v190 și v191, pe baza metodologiei clasice propuse de Inglehart.

ANTIRISC („neasumarea riscului”)

Scor factorial reflectând preferința pentru ceea ce este obișnuit și pentru strategii de viață

„sigure”. Explică 48% din variația variabilelor s6, s7, s8, o22 ($KMO=0,679$).

NEVSUP („orientare spre nevoi superioare”)

Scor factorial reflectând orientarea spre autodezvoltare și timp liber în detrimentul beneficiilor materiale (banilor). Explică 30% din variația variabilelor v4, v192, v193, v195, v95 ($KMO=0,629$).

RESPING („respinge diferențele”)

TOLSEX („toleranță familială și sexuală”)

NORMATIV („normativitate generală”)

Scoruri factoriale definite pentru acceptarea diferențelor între oameni și a stilurilor alternative de viață. Matricea componentelor este redată mai jos (cifrele reprezintă coeficienți de saturare). Variația totală explicată este $26\%+15\%+12\% = 53\%$ ($KMO=0,671$).

	Component	1- RESPING	2- TOLSEX	3 - NORMATIV
V 61 persoane bolnave de SIDA		,807	-,106	
V63 homosexuali		,736	-,166	,108
V53 rase diferite		,673		-,294
VV259 imigranții să își păstreze obiceiurile		-,347		-,189
VV234 divorț-justificat			,766	,158
VV 233 avort - justificat			,766	
VV232 homosexualitate - justificat		-,304	,572	
VV230 rel. extraconjungale - justificat			,569	-,255
VV100 există o limită clară între bine și râu				,908

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

STATUL („statul=responsabil”)

Indice al reprezentării statului ca prim furnizor al bunăstării individuale. Calculat ca scor factorial, indicele explică 45% din variația variabilelor v186 v189 o19 o20 o21 (KMO=0,730).

PARTPOL („participare politică”)

Scor factorial ce reflectă interesul pentru politică și importanța percepției politicii. Explică 49% din variația variabilelor v5, v7, vvv185 (recodare a v185) și v263 (KMO=0,679).

FAMILIA („familia este mai importantă”)

Indice aditiv reflectând preferința pentru familie față de prieteni și de muncă (s3, s4).

VV194 („dezvoltarea tehnologiei OK”)

Credința că dezvoltarea tehnologiei ar trebui să aibă mai mare importanță în viitor. Variabilă dumimy recodificată din v184.

PLANIFIC („planificare”)

Credința că planificarea este mai bună decât cheltuirea banilor fără un plan. Variabilă dummy calculată din s6.

INCRED („încredere în oameni”)

s9: „Încredere în oameni, în general”, scală de patru puncte.

FATALISM („fatalism”)

Credința în predestinare ca opusă liberului arbitru. Scală de 10 puncte (v67).

Anexa 2

Indicatorii folosiți în analiza factorială (EVS'99): modul de obținere (SPSS)

```
*****
** BISERICA **
*****
recode v111 to v114 (1=copy) (2 98 99=0) into
vv111 vv112 vv113 vv114.
exe.
FACTOR
/VARIABLES vv111 vv112 vv113 vv114
/MISSING LISTWISE /ANALYSIS vv111
vv112
vv113 vv114
/PRINT INITIAL KMO EXTRACTION
/FORMAT SORT BLANK(.10)
/PLOT EIGEN
/CRITERIA MINEIGEN(1) ITERATE(25)
/EXTRACTION PC
/ROTATION NOROTATE
/SAVE REG(ALL)
/METHOD=CORRELATION .
ren var (fac1_1=biserica) .
var lab biserica 'autoritatea religiei'.
*****
*** ECOLOG; POSTMAT
*****
mis val v8 v9 (99 98).
compute ecolog=8-v8-v9.
var lab ecolog 'ecologie'.
exe.
compute postmat=0.
if v190=2 Ä v190=4 postmat=1.
if v191=2 Ä v191=4 postmat=postmat+1.
var lab postmat 'postmaterialism'.
exe.
```

MODERNITATEA ÎNTRÉ TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

*** ANTIRISC

compute ss7=-s7.

compute ss8=-s8.

recode ss7 ss8 (-99=99).

recode o22 (98=5.5) (else=copy) into oo22.

recode s5 (2=0) (else = copy) into ss5.

mis val ss5 ss7 ss8 oo22 (99).

exe.

FACTOR

/VARIABLES ss5 oo22 ss7 ss8 /MISSING

LISTWISE /ANALYSIS ss5 oo22 ss7 ss8

/PRINT INITIAL KMO EXTRACTION

/FORMAT SORT BLANK(.10)

/PLOT EIGEN

/CRITERIA MINEIGEN(1) ITERATE(25)

/EXTRACTION PC

/ROTATION NORotate

/SAVE REG(ALL)

/METHOD=CORRELATION .

ren var (fac1_1=antirisc) .

var lab antirisc 'neasumarea riscului'.

NEVSUP - bani&securitate vs. timp
liber&autocalizare

compute vv4=-v4.

recode vv4 (-99=99).

mis val vv4 (99).

var lab vv4 'importanta timp liber'.

compute vv95=-v95.

recode vv95 (-98=3) (-99=99).

mis val vv95 (99).

var lab vv95 'munca pe primul loc'.

recode v192 v193 v195 (1=copy) (else=0) into
vv192 vv193 vv195.

var lab vv192 'bani - mai putina importanta'

/vv193 'importanta muncii - scade'

/vv195 'accent pe dezv. individuala'.

exe.

FACTOR

/VARIABLES vv192 vv193 vv195 vv4 vv95

/MISSING LISTWISE /ANALYSIS vv192

vv193 vv195 vv4 vv95.

/PRINT INITIAL KMO EXTRACTION

ROTATION

/FORMAT SORT BLANK(.10)

/PLOT EIGEN

/CRITERIA MINEIGEN(1) ITERATE(25)

/EXTRACTION PC

/CRITERIA ITERATE(25)

/ROTATION VARIMAX

/SAVE REG(ALL)

/METHOD=CORRELATION .

ren var (fac1_1=nevsup).

var lab nevsup 'orientare spre nevoi superioare'.

** toleranță, normativitate

recode v230 v232 v233 v234 (98=5.5)

(else=copy) into vv230 vv232 vv233 vv234.

mis val vv230 vv232 vv233 vv234 (99).

var lab vv230 'rel. extraconjugale - justificat'

/vv232 'homosexualitate - justificat'

/vv233 'avort - justificat'

/vv234 'divort - justificat'.

recode v259 (1=copy) (else=0) into vv259.

var lab vv259 'imigrantii sa isi pastreze obiceiurile'.

exe.

recode v100 (1=copy) (else=0) into vv100.

var lab vv100 'există o limită clara între bine și rau'.

exe.

FACTOR

/VARIABLES vv230 vv232 vv233 vv234

vv259 v53 v61 v63 vv100

/MISSING LISTWISE /ANALYSIS vv230

vv232 vv233 vv234 vv259 v53 v61 v63 vv100

/PRINT INITIAL KMO EXTRACTION

ROTATION

/FORMAT SORT BLANK(.10)

/PLOT EIGEN

/CRITERIA MINEIGEN(1) ITERATE(25)

/EXTRACTION PC

/CRITERIA ITERATE(25)

/ROTATION VARIMAX

/SAVE REG(ALL)

/METHOD=CORRELATION .

ren var (fac1_1=resping) (fac2_1=tolsex)

(fac3_1=normativ).

var lab normativ 'normativitate generală'.

var lab tolsex 'toleranța sexuală și familială'.

var lab resping 'respinge diferențele'.

STATUL (individul vs. stat)

recode v186 v189 o19 o20 o21 (98=5.5)

(else=copy) into vv186 vv189 oo19 oo20 oo21.

mis val vv186 vv189 oo19 oo20 oo21 (99).

var lab vv186 'staul responsabil de bunastare'

/vv189 'statul controlează firmele'

/oo19 'proprietatea de stat mai mare'
 /oo20 'statul responsabil pentru pensii'
 /oo21 'statul responsabil pentru locuire'.
 exe.

FACTOR

```
/VARIABLES vv186 vv189 oo19 oo20 oo21
/MISSING LISTWISE /ANALYSIS vv186
vv189 oo19 oo20 oo21
/PRINT INITIAL KMO EXTRACTION
ROTATION
/FORMAT SORT BLANK(.10)
/PLOT EIGEN
/CRITERIA MINEIGEN(1) ITERATE(25)
/EXTRACTION PC
/CRITERIA ITERATE(25)
/ROTATION VARIMAX
/SAVE REG(ALL)
/METHOD=CORRELATION .
ren var (fac1_1=statul).
var lab statul 'statul e responsabil'.
```

 participare politica

```
recode v7 (98 99=-99) (else=copy) into vv7.
compute vv7=-vv7.
var lab vv7 'discuta politica'.
```

```
recode v5 (98=2.5) (99=-99) (else=copy) into vv5.
compute vv5=-vv5.
var lab vv5 'politica=importanta'.
```

```
compute vvv185=0.
if v185=98Av185=99 vvv185=1.
var lab vvv185 'nu are pozitie politica'.
recode v263 (98=3) (99=-99) (else=copy) into vv263.
compute vv263=-vv263.
var lab vv263 'interes pt politica'.
mis val vv7 vv5 vv263 (99).
exe.
```

FACTOR

```
/VARIABLES vv7 vv5 vvv185 vv263
/MISSING LISTWISE /ANALYSIS vv7 vv5
vvv185
vv263
/PRINT INITIAL KMO EXTRACTION
ROTATION
/FORMAT SORT BLANK(.10)
/PLOT EIGEN
/CRITERIA MINEIGEN(1) ITERATE(25)
/EXTRACTION PC
/CRITERIA ITERATE(25)
/ROTATION VARIMAX
```

 /SAVE REG(ALL)
 /METHOD=CORRELATION .
 ren var (fac1_1=partasoc).
 var lab partasoc 'participare civica si asociationism'.

 familism

```
compute familia=0.
if s3=1 familia=1.
if s4=1 familia=familia+1.
exe.
```

 dezv tehnol, planific, incred, fatalism

```
***.
compute vv194=0.
```

MODERNITATEA ÎNTRE TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

```

if v194=1 vv194=1.
var lab vv194 'dezv tehnol'.
exe.

compute planific=0.
if s6=1 planific=1.
var lab planific 'planificare'.
exe.

compute incred=-s9.

```

```

recode incred (-99=99).
mis val incred (99).
var lab incred 'incredere în oameni'.
exe.

recode v67 (98=5.5) (99=-99) (else=copy) into
fatalism.
compute fatalism=-fatalism.
mis val fatalism (99).
exe.

```

Anexa 3

EVS'99: Itemii folosiți în analize

Vă rugăm să ne spuneți, cât de importante sunt următoarele lucruri în viața dvs.

	Foarte important	Destul de important	Puțin important	Deloc important	NS	NR
Timpul liber	1	2	3	4	98	99
Politica	1	2	3	4	98	99

v7. Când vă întâlniți cu prietenii discutați probleme politice frecvent, ocazional sau niciodată?

Frecvent	Ocazional	Niciodată	98. nu știu	99. NR
----------	-----------	-----------	-------------	--------

În ce măsură sunteți de acord cu următoarele afirmații:	În foarte mare măsură	În mare măsură	În mică măsură	Deloc	NS	NR
Aș da o parte din venituri dacă aș fi sigur că acești bani vor fi folosiți pentru a preveni poluarea de către diferite organizații	1	2	3	4	98	99
Aș fi de acord cu o creștere a taxelor dacă banii rezultați ar fi folosiți pentru preventirea poluării	1	2	3	4	98	99

Pe lista următoare sunt trecute diferite grupuri de persoane. Ați putea, vă rugăm, să alegeti pe aceia pe care nu i-ați dorit ca vecini? (Codificați un răspuns pentru fiecare

	MENTIONAT	NEMENTIONAT
v53. Persoane de rasă diferită de a dvs.	1	0
v61. Persoane care au SIDA	1	0
v63. Homosexuali	1	0

Unii oameni cred că au libertate totală de alegere și de control asupra vieții lor, iar alții oameni cred că indiferent ce fac nu pot influența ce li se întâmplă în viață. Vă rugăm să folosiți scara următoare pentru a indica câtă libertate de alegere credeți că aveți dvs.?

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Nu am deloc					Am libertate deplină				
					Nu știu = 98 NR=99				

În ce măsură sunteți de acord cu următoarele afirmații?

	Cu totul de acord	De acord	Nici de acord, nici împotrivă	Mai mult împotrivă	Cu totul împotrivă	NS	NR
Munca trebuie să fie întotdeauna pe primul loc, chiar dacă înseamnă mai puțin timp liber	1	2	3	4	5	98	99

v100. Când discută despre ce e bine și ce e rău, oamenii pot avea păreri diferite. Dvs. ce credeți mai degrabă:

- Există o limită clară între ce este bine și ce este rău. Aceste limite sunt valabile în orice situație.
- Nu există o limită clară între ce este bine și ce este rău. Ce este bine și ce este rău depinde de la situație, la situație.
- Nu sunt de acord cu nici una

98. NS 99. NR

În general, credeți că biserică oferă răspunsuri potrivite la...

	Da	Nu	NS	NR
Problemele morale și nevoile individului	1	2	98	99
Problemele vieții de familie	1	2	98	99
Nevoile spirituale ale oamenilor	1	2	98	99
Problemele sociale din țară	1	2	98	99

Cum vă place mai mult să petreceți timpul liber, cu familia sau cu prietenii?

1. cu familia 2. cu familia și cu prietenii 3. cu prietenii 99. NR

Ce este mai importantă în viață: familia sau munca pe care o ai?

1. familia 2. amândouă 3. munca 99. NR

În general, în viața de zi cu zi, preferați ...

1. ce este obișnuit sau 2. ce este nou 99. NR
 1. să planificați modul de cheltuire a banilor sau 2. să îi cheltuiți fără nici un plan 99. NR

Credeți că ...	În foarte mare măsură	În mare măsură	În mică măsură	În foarte mică măsură	NR
E mai bine să ai un salariu mic dar sigur, decât unul mare dar nesigur	1	2	3	4	99
În viață omul e bine să se călăuzească după obișnuință	1	2	3	4	99

Cât de multă incredere aveți în ... oameni, în general	foarte multă	multă	puțină	foarte puțină	NR
	1	2	3	4	99

În materie de politică, oamenii vorbesc despre "stânga" și "dreapta". În general vorbind, unde v-ați plasa pe scara de mai jos?

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Stânga					Dreapta				

Nu știu = 98

NR= 99

MODERNITATEA ÎNTRE TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

Acum, am dorit să ne spuneți părerea dvs. privind următoarele afirmații folosind scala de 10 puncte. 1 înseamnă că sunteți cu totul de acord cu afirmația din stânga, iar 10 că sunteți cu totul de acord cu afirmația din dreapta. Puteți alege, bineînțeles, orice cifră intermediară pentru a vă nuanța cât mai bine răspunsul.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Fiecare individ ar trebui să își asume mai multă responsabilitate pentru propria bunăstare					Statul ar trebui să își asume mai multă responsabilitate pentru bunăstarea fiecărui				

Nu știu = 98

NR= 99

v189.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Statul ar trebui să acorde mai multă libertate firmelor					Statul ar trebui să controleze mai mult firmele				

Nu știu = 98

NR= 99

o19.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Proprietatea privată ar trebui să se extindă și să se dezvolte					Proprietatea de stat ar trebui să se extindă și să se dezvolte				

Nu știu = 98

NR= 99

o20.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Fiecare individ ar trebui să fie responsabil pentru asigurarea propriei pensiei					Statul ar trebui să fie responsabil pentru pensia fiecărui				

Nu știu = 98

NR= 99

o21.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Fiecare individ ar trebui să fie responsabil pentru condițiile în care locuiește					Statul ar trebui să fie responsabil de condițiile de locuit ale fiecărui cetățean				

Nu știu = 98

NR= 99

o22.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Oamenii ar trebui să fie mai precauți înainte de a face schimbări importante					Niciodată nu vei realiza ceva important în viață dacă nu acționezi cu îndrăzneală				

Nu știu = 98

NR= 99

Se discută mult despre lucrurile cărora trebuie să li se dea întâietate, în următorii 10 ani în țara noastră. Dacă ar fi să alegeti, care dintre următoarele lucruri vi se pare mai important? (O SINGURA ALEGERE)

	Prima alegere (v190)	A doua alegere (v191)
Menținerea ordinii în țară	1	1
Oamenii să aibă un cuvânt mai greu de spus cu privire la deciziile importante ale guvernului	2	2
Lupta împotriva creșterii prețurilor	3	3
Protejarea libertății cuvântului	4	4
Nu știu	98	98
NR	99	99

Care ar fi al doilea lucru ca importanță? (O SINGURA ALEGERE)

Vă voi cîti o listă cu câteva schimbări care ar putea să apară în modul nostru de viață în viitorul apropiat. Dacă acestea s-ar produce, atî spune că ar fi mai bine, mai rău sau nu vă pasă?

	Bine	Rău	Nu-mi pasă	Nu știu	NR
Banii și bunurile materiale să aibă mai mică importanță	1	2	3	98	99
Importanța muncii în viață noastră să scadă	1	2	3	98	99
Dezvoltarea tehnologiei să aibă și mai mare importanță	1	2	3	98	99
Să se pună mai mult accent pe dezvoltarea fiecăruiuia	1	2	3	98	99

Pentru fiecare din afirmațiile următoare, vă rog dați căte o notă de la 1 la 10, unde 1 înseamnă că nu sunt justificate deloc, iar 10 înseamnă că sunt total justificate.

Bărbații sau femeile căsătorite să aibă relații sexuale extraconjugale (în afara familiei)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Niciodată justificat					Întotdeauna justificat				
Nu știu = 98					NR= 99				

Homosexualitatea

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Niciodată justificat					Întotdeauna justificat				
Nu știu = 98					NR= 99				

Avortul

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Niciodată justificat					Întotdeauna justificat				
Nu știu = 98					NR= 99				

Divorțul

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Niciodată justificat					Întotdeauna justificat				
Nu știu = 98					NR= 99				

MODERNITATEA ÎNTRE TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

v263. Cât de des urmăriți evenimentele politice în ziare, la radio sau la televizor?

Zilnic

De câteva ori pe săptămână

Dată sau de două ori pe săptămână

Mai rar

Niciodată

98. Nu știu

99. NR

Anexa 4

Rezultatele analizei factoriale

Indicatorii explicații	saturații			comunalități
	c1 - traditionalism	c2 - postmodernism	c3 - participare	
ANTIRISC neasumarea riscului	-0,64	-0,05	0,07	0,53
BISERICA autoritatea religiei	-0,44	0,13	0,16	0,46
ECOLOG preocupări ecologice	-0,34	0,39	0,42	0,36
FAMILIA familia este mai importantă	-0,28	0,61	-0,15	0,13
FATALISM fatalism	-0,08	0,09	0,64	0,13
INCRED încredere în oameni	-0,02	-0,06	-0,35	0,38
NEVSUP orientare spre nevoi superioare	0,01	0,73	0,03	0,48
NORMATIV normativitate generală	0,05	0,55	0,25	0,15
PARTASOC participare civică și asociaționism	0,06	-0,11	0,60	0,44
PARTPOL participare politică	0,29	-0,13	-0,19	0,42
PLANIFIC planificare	0,30	-0,17	-0,44	0,29
POSTMAT postmaterialism	0,32	-0,13	0,17	0,24
RESPING respinge diferențele	0,36	0,06	-0,35	0,25
STATUL statul e responsabil	0,54	-0,06	0,06	0,32
TOLSEX toleranța sexuală și familială	0,62	0,26	-0,01	0,42
VV194 dezvoltarea tehnologică priorității	0,64	-0,30	-0,18	0,53
variație explicată	19%	10%	8%	

Note și bibliografie

1. Conform Mălina Voicu – *Secularizare în spațiul public* (manuscris), dar și Peter Ester, Loek Halman, Ruud de Moor (1994)
2. Vezi Inkeles (1996, p. 575): modernitatea apare ca efect al socializării. Așa cum argumentează și Inglehart, socializarea în medii sigure din punct de vedere existențial, generează o mai mare modernitate individuală. Evoluția ulterioară în astfel de medii garantează modernitatea actorilor sociali.
3. Vezi, de exemplu, Vintilă Mihăilescu (1997), Mălina Frunză și Bogdan Voicu (1997), Ionica Berevoescu (1999)
4. Robert Bocock (1996, p. 150-154) identifică două sensuri ale termenului de cultură care au influențat utilizarea acestuia în științele sociale: primul tratează cultura ca „un set de semnificații, valori, moduri de viață” împărtășite într-un spațiu social, în timp ce al doilea o definește în termeni de „practică culturală” generatoare de sensuri. În întreg articolul utilizez cultura în primul sens menționat, apropiat de altfel de opțiunea principalelor repere teoretice pe care le invoc.
5. Totuși, Parsons acordă o importanță mai mare sistemului cultural, văzut uneori ca locomotivă a schimbării.
6. *Risk Society: Towards a New Modernity*, Sage, 1992, apud Inglehart (1997), p. 36
7. EVS'99 (European Values Survey) reprezintă varianta din 1999 a cunoștenei cercetări internaționale, realizate din cinci în cinci ani în țările Europei. În România, proiectarea chestionarului și colectarea datelor a fost realizată în iulie 1999 de către ICCV în colaborare cu Universitatea București (grantul CNCSU 120/1999) și EVS Foundation. Coordonatorii proiectului au fost Lucian Pop, Mălina Voicu și prof. dr. Cătălin Zamfir. Chestionarul a conținut 362 de itemi dintre care majoritatea de opinie (262 de itemi de opinie comuni). Eșantionul proiectat a fost de 1200 de subiecți (1177 de respondenți), metoda de selecție fiind una stratificată, straturile fiind determinate de apartenența localităților la arile culturale propuse de Dumitru Sandu, de mediul de rezidență și de mărimea localității (patru tipuri de orașe și două de sate, în funcție de numărul locuitorilor lor). În interiorul straturilor, selecția localităților a fost aleatoare, la fel cum aleator au fost selectate secțiile de votare de referință în cadrul fiecărei localități alese. Subiecții au fost selectați la întâmplare de pe liste electorale ale acestor secții.
8. Totuși, din motive tehnice, nu am utilizat analiza path (modele cu ecuații simultane) ca instrument de analiză. Motivul este legat de numărul mare de variabile a căror investigare este implicată de explicația teoretică. Astfel, chiar și în condițiile în care sunt câteva variabile latente unic determinante (explicând un singur item), modelul ar fi prezentat un număr uriaș de grade de libertate, generând în final indici de adecvare ridicăți aproape indiferent de structura grafului explicativ.
9. Vezi Anexa 4 pentru alte detalii asupra analizei factoriale. Precizări sintetice privind modul de construire al indicatorilor folosiți ca date de intrare pot fi regăsite în anexele 1, 2 și 3.
10. Scoruri mici la postmodernizare și mari la modernizare
11. Este normal ca, în acest context, indivizi provenind din spații sociale închise, cu o educație mai redusă și mai în vîrstă să fie mai degradabă orientați către stat ca furnizor al bunăstării. Realitățile descrise și explicate într-un articol mai vechi (Mălina Frunză și Bogdan Voicu, 1997) susțin o astfel de ipoteză: locuitorii unui sat izolat din Bărăgan, provenind dintr-un mediu social nu numai închis, dar și (relativ) sărac în resurse materiale și în capital educațional, păreau a aștepta totul de la

MODERNITATEA ÎNTRE TRADIȚIE ȘI POST-MODERNISM

stat, chiar dacă refuzau declarativ să i se supună (statul era reprezentat ca nedispuñând de întreaga sa autoritate tradițională, modul de organizare comunist subminându-i poziția de „prieten” al individului).

12. Inkeles, de exemplu.
13. Să notăm faptul că cei care optează pentru

planificare dispun de venituri semnificativ mai mici decât restul populației investigate: $F(1,1051)$ (ANOVA)=15,4, semnificativ pentru $p < 0,0005$.

14. Cum însă ancheta ce furnizează materialul empiric pentru acest articol nu prezintă și măsuri ale optimismului, testarea acestei ipoteze rămâne în sarcina articolelor viitoare.

Gabriel A. Almond și Sydney Verba (1996), *Cultura civică. Atitudini politice și democrație în cinci națiuni*, Editura Du Style, București (1963).

Paul R. Abramson și Ronald Inglehart, *Value Change in Global Perspective*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1998 (1995).

Jean Baudrillard (1970), *La société de consommation*, Editions Denoël, Paris.

Daniel Bell (1976), *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, Basic Books, (1973).

Ionica Berevoescu (1999), *Fulga – izolare și participare comunitară*, Sociologie Românească, serie nouă, nr. 2.

Robert Bocock (1996), *The Cultural Formations of Modern Society*, în Stuart Hall, David Held, Dan Hubert și Kenneth Thompson (editori, 1996), p. 149-183.

Jan van Deth, Elinor Scarbrought (editori, 1994), *The Impact of Values (Beliefs in Government, vol. 4)*, Oxford University Press.

Jan van Deth, Elinor Scarbrought. (1994), *The Concept of Values* în Jan van Deth, Elinor Scarbrought (editori, 1994), p. 21-47.

Emile Durkheim (1974), *The Division of Labor in Society*, Free Press, Glencoe (1893).

Peter Ester, Loek Halman, Ruud de Moor (1994), *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press.

Mălina Frunză și Bogdan Voicu (1997), "Statul și țaranul. Un studiu de caz", *Revista de Cercetări Sociale*, anul 4, nr. 2.

John R. Gibbins, Bo Reimer (1994), *Postmodernism*, în Jan van Deth, Elinor Scarbrought (editori, 1994), p. 301-331.

Anthony Giddens (1991), *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford University Press.

Stuart Hall, David Held, Dan Hubert și Kenneth Thompson (editori, 1996), *Modernity. An Introduction to Modern Societies*, Blackwell Publishers, Cambridge.

Loek Halman și Ruud de Moor (1994), *Value Patterns and Modernity*, în Peter Ester, Loek Halman, Ruud de Moor (1994).

Jurgen Hauer, Neil Smelser (editori, 1992), *Social Change and Modernity*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - Oxford.

Ronald Inglehart (1971), "The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies", *American Political Science Review* 65 (p. 991-1017).

Ronald Inglehart (1990)- *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*, Princeton University Press.

Ronald Inglehart (1995), "Changing values, economic development and political change", în *International Social Science Journal*, September 1995.

- Ronald Inglehart (1997), **Modernization and Post-Modernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies**, Princeton University Press.
- Alex Inkeles (1996), "Making Man Modern: On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries", in Alex Inkeles și Masamichi Sasaki, **Comparing Nations and Cultures. Readings in a Cross-Disciplinary Perspective**, Prentice Hall.
- Peter Leonard (1997), **Postmodern Welfare. Reconstructing on Emancipatory Project**, Sage, London.
- Jean-François Lyotard (1993), **Condiția postmodernă. Raport asupra cunoașterii**, Editura Babel, București (1979).
- T.H. Marshall (1981), **The Right of Welfare and Other Essays**, Heinemann Educational Books, London.
- Karl Marx (1970), **Capital**, Lawrence & Wishart, London (1867).
- Vintilă Mihăilescu (1997), "Două sate în tranziție", *Revista de Cercetări Sociale*, anul 4, nr. 2.
- Claus Offe (1996), **Modernity and the State. East, West**, MIT Press.
- Talcott Parsons (1951), **The Structure of Social Action**, vol. I, Free Press, New York (1937).
- Talcott Parsons (1968), **The Social System**, Free Press, New York.
- Karl Polanyi (1988), **La Grande Transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps**, Editions Gallimard, Paris (1944).
- Karl Polanyi și Conrad Arensberg (coord.) (1975), **Les systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie**, Librairie Larousse, Paris, (1957).
- Karlheinz Reif și Ronald Inglehart (editori, 1991), **Eurobarometer. The Dynamics of European Public Opinion. Essays in Honour of Jacques-René Rabier**, MacMillan, Hounds Mills and London.
- Dumitru Sandu (1996), **Sociologia tranziției. Valori și tipuri sociale în România**, Editura Staff, București.
- Dumitru Sandu (1999), **Spațiul social al reformei**, manuscris.
- Georg Simmel (1990), **The Philosophy of Money**, Routledge and Kegan Paul, New York (1900).
- Max Weber (1995), **Etica protestantă și spiritul capitalist**, Editura Humanitas, București (1920).
- Max Weber (1978), **Economy and Society**, University of California Press, Berkely - Los Angeles - London (1922).
- Cătălin Zamfir (1990), **Incertitudinea. O perspectivă psihosociologică**, Editura Științifică, București.